

Димо Чешмеджиев (Пловдив, България)

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ИДЕНТИФИКАЦИЯТА НА ВЛАДЕТЕЛСКИЯ ОБРАЗ В РЪКОПИС СИН. 262 ОТ ДЪРЖАВНИЯ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ В МОСКВА*

В настоящия текст ще стане дума за известния образ от миниатюра в преписа на *Учителното евангелие* на Константин Преславски от Държавния исторически музей в Москва (ГИМ, Син. 262). Ръкописът и съответно образът обикновено се датират от първата трета на XIII в. (Горский, Невоструев 1859: 402, № 163; Голышненко 1963: 64; Вздорнов 1980: 16, № 1)¹, но напоследък има и нова датировка – от XI–XII в. (Уханова 2009: 134–136). Ръкописът е пергаментен, образът се намира на обратната страна на първия лист², в миналото е принадлежал на Московската синодална сбирка. Представлява изображение en face на изправена фигура върху златен фон, облечена в богато царско (княжеско³) облекло – туника от златотъкан плат в червено, със златотъкана мантия и тесен червен колан. Дясната ръка е на равнището на гърдите и в нея владетелят (няма съмнение, че изображението е владетелско!) е държал нещо (кръст или скиптер?). Лявата ръка е вдигната високо и е с обърната навън длан. Короната е от византийски тип – стема, с меко дъно, над което се кръстосват две дъги, и е с едър скъпоценен камък на челото⁴. Владетелят е обут в черни ботуши. Изображението е на млад голобрад мъж, поставен в богато орнаментирана рамка, оформена като свод, завършващ с червен кръст отгоре. Особено важен е надписът около богато

* Статията е написана с подкрепата на Fondation Maison des Sciences de l'Homme, Paris/ Le rapport est rédigé avec le soutien de Fondation Maison des Sciences de l'Homme, Paris.

¹ Още мнения относно датировката на ръкописа у Thomson 1986: 41–42.

² Този първи лист е извън тетрадите и лицето му е празно, като има само указание върволаа, което показва, че листът е подвързан правилно и на лицевата страна е трябвало да има текст или друго изображение, вж. Николова, Косева-Тотева 2018: 342.

³ Г. Атанасов приема, че костюмът е кесарски, получен от българския владетел като духовен син на императора (Атанасов 1999: 57–62; срв. Атанасов 2000: 46).

⁴ Г. Атанасов смята, че това е кесарски стефанос, допълнен с шапка-факиолион, като намира паралел с короната, подарена на унгарския крал Геза I от Михаил III Дука, ок. 1071–1077 г. (Атанасов 2000: 46).

орнаментирания нимб: Сты Борнсъ⁵. Под изображението руска ръка от XV в. е добавила: Борнглабъ, чийто смисъл е ясен – за късния книжовник това е Борис (Владимирович), брат на Глеб (Николова, Косева-Тотева 2018: 342–243). Заслужава да се отбележи, че самият сборник се отличава със семпла украса, като това е единствената миниатюра (Джурова 2013: 345).

Около това изображение има дълголетен спор. Неговите откриватели – А. Горски и К. Невоструев не се съмняват в идентификацията на българския княз Борис-Михаил (Горский, Невоструев 1859: 402)⁶. По-късно обаче В. В. Стасов приема, че това не може да бъде българският княз, защото той е бил признат за светец не приживе (!?), а след смъртта си и следователно не би могло да бъде изобразен млад и като княз, а като инок и стар. Освен това според него в дясната си ръка фигурата държи вероятно кръст, а това е атрибут на мъчениците (Стасов 1902: 89)⁷. В по-ново време се добавят нови аргументи за идентификацията на българския владетел – например, че кръст в ръката носят не само мъчениците, както и че владетелите, които не са светци, също могат да бъдат увенчани с нимб (Иванова-Мавродинова 1968: 108; Джурова 2013: 349).

В последно време този спор отново се възобнови. З. Ждраков, който разглежда изображенията на св. Борис и св. Глеб в търновската църква „Св. Петър и Павел“, е убеден, че изображението от Син. 262 е дало началото на „една установена иконографска традиция за представяне на канонизирания български кан“. Той я съзира в образа на „... св. Глеб, който се вписвал в тази традиция и затова бил разменен в тази църква със св. Борис“ (Ждраков 1999: 710). Това мнение, разбира се, не може да бъде подкрепено, доколкото наличието на такава традиция не може да се установи по два образа, разделени от няколко столетия, само защото единият, който отгоре на всичко е с друго име (!?) и различна иконография, прилича в някаква степен (доколкото може да се установи по зле запазената миниатюра от Син. 262) на другия.

За решаване на проблема са написани и няколко специални студии в един нарочен том, посветен на култа на светите мъченици Борис и Глеб, публикуван в Париж. Първата от тези студии е на Е. Уханова. Тя разглежда миниатюрата от Син. 262 като второто хронологически княжеско изображение в древноруските ръкописи, наред с това от ГИМ, Чуд. 12, и след миниатюрите в т. нар. *Изборник от 1073 г.* (ГИМ, Син. 1043), известен в българската наука като *Симеонов сборник*, и в *Трирския псалтир* от 1080 г.

⁵ Подробно описание у Голышенко 1959: 413 и сл.; Иванова-Мавродинова 1968: 108. Репродукция в: История 1981: 235; Вздорнов 1980: 16, с цялата литература в каталога; Джурова 2013: 345.

⁶ Срв. Иречек 1978: 178.

⁷ Подобно мнение и у Лесючевский 1946: 241.

Изображението се датира „обичайно“, както казва авторката, от края на XII и началото на XIII в. Разкошната златна миниатюра от Син. 262 представлява параден портрет на млад свят княз, изобразен в арка на златен фон, с кръст в дясната ръка, а лявата отворена пред гърдите – иконография, характерна за мъчениците. Миниатюрата от Чуд. 12 се различава от нея значително по стил и иконография (Уханова 2009: 119).

Авторката познава добре натрупаната вече значителна литература върху проблема, анализира я и откроява основните въпроси, на които трябва да се отговори при идентификацията на изобразената фигура. Относно хипотезата на В. В. Стасов тя констатира, че идентификацията на изображения княз с Борис Владимирович не намира широка подкрепа в литературата, но и че привържениците на идентификацията на българския княз Борис-Михаил не привеждат никакви паралели или аналогии (Уханова 2009: 120). Е. Уханова познава и мнението на В. Иванова-Мавродинова, че кръстът в дясната ръка на владетеля е традиционен атрибут на византийските императори и българските царе и затова не може да се смята, че изображението е непременно на мъченик (Уханова 2009: 122).

Заявявайки намерение да замени логическите доказателства на своите предшественици с надеждни доказателства за атрибуцията на образа, Е. Уханова предатира ръкопис Син. 262 със сто години по-рано, в края на XI – началото на XII в., и „премества“ мястото му на създаване от Ростов, както се смята преди това, в Киев. Появата на комплекс ръкописи на най-високо равнище в периода на разцвет на вишеградския култ на Борис и Глеб в Киев не оставя място за съмнение кой е изобразен на миниатюрата, настоява тя (Уханова 2009: 123). След това авторката обръща внимание на забелязаната още от В. И. Лесючевски промяна в иконографията на Борис и Глеб (върху енколпионите) през XII в., отразяващи промени в култа на светците – те вече няма да са само светци лечители, а лични патрони на князете. Затова те вече се изобразяват както с кръстове в ръцете, така и с мечове (Уханова 2009: 128).

Е. Уханова се спира подробно и работите на В. С. Голишенко по проблема и намира, че те отклоняват изследванията от правилната посока, доколкото в тях дори не се допускала мисълта, че на миниатюрата би могъл да бъде представен руски княз. Обръща внимание на позицията на В. С. Голишенко по отношение на три важни детайла в миниатюрата – кръста, нимба и модела на църква (в миниатюрата от Чуд. 12). Като оставям настрана храма, който държи образът от Чуд. 12, ще отбележа, че Е. Уханова се опитва да преодолее най-вече заключенията на В. С. Голишенко относно кръста и нимба на образа от Син. 262, а именно, че кръстът е характерен не само за мъчениците, но и за изображенията на владетелите – във византийската и следващата я българска традиция с нимб се увенчават не само светците, но и членовете на управляващата династия. В руската традиция князете и

царете не се изобразяват с нимб, така че българската и руската трактовка на тези символи е различна, отговаря Е. Уханова (Уханова 2009: 128–129). Този аргумент, разбира се, би бил в сила само ако приемем а priori, че става въпрос за изображение на руски княз, и игнорираме евентуална българска традиция.

Друго важно нещо в позицията на В. С. Голишенко, на което Е. Уханова обръща внимание, това е нейното категорично твърдение, че Борис и Глеб не са били изобразявани поотделно и че даже на енколпионите те са били заедно (но от различна страна). Това се отнася и до известната каменна икона на св. Глеб от Таманския полуостров (XI–XII в.)⁸, тъй като тя би могло да бъде част от по-голяма икона, която се затваря, или от преносим иконостас (Уханова 2009: 129).

Що се отнася до изследването на М. Х. Алешковски върху руските енколпиони, Е. Уханова не приема хипотезата му, че водещ светец в тях е св. Глеб. Хипотезата му се основава на различни аргументи: кой от светците с коя ръка държи модела на църква; че може би на хипотетичната композиция, послужила за модел на енколпионите, светците не са държали модели на църкви, а мъченически венци и пр. (Уханова 2009: 131–133). Използваната от Е. Уханова публикация на А. А. Пескова, където се прави опит за систематизация на образите на св. Борис и Глеб (Пескова 2005), с нищо не може да допринесе за изясняването на този въпрос, както и за евентуалните връзки на изображението от Чуд. 12 с въпросните ранни енколпиони. Въпросът, в светлината на хипотезата на М. Х. Алешковски за първоначално водещия характер на култа на св. Глеб, е дали има единични изображения на св. Борис (Владимирович).

Основният аргумент за оспорване на идентификацията на образа е новата датировка на ръкописа – от началото на XI в. Тя е направена от Е. Уханова на базата на езиков и палеографски анализ. Според авторката 33-те тетради на ръкописа са дело на 13 преписвачи. Това показва, че той е възникнал в голям скрипторий. Тези 13 преписвачи са имали един специален координатор – протокалиграф, който е разпределял работа на всеки преписвач. Затова всички 13 почерка се обединяват от общи типологически признаци. Доказателство за това, че Син. 262 (както и Чуд. 12) е писан в голям скрипторий, Е. Уханова намира и във висококачествения пергамент, прекрасната позлата на миниатюрите, а също и в „диалектния неутралитет“ на езика на всички 13 преписвачи. Такъв скрипторий може да има само на едно място в руските земи по това време – Киев, заключава тя (Уханова 2009: 135). Тези ръкописи са поръчани от Владимир Мономах (1113–1125)

⁸ Вж. подробно за тази икона Архипова 2009, където изобщо не се споменава за образа от Син. 262, дори като паралел.

за библиотеката му или за библиотеката на родовия му Видубицки манастир „Св. (Архангел) Михаил“⁹. Влизащите в състава на комплекса от ръкописи текстове – есхатологични, тълковни, литургични коментари, летописни, малко подхождат за нуждите на някаква църква, дори катедрален събор. По-скоро те са предназначени за библиотеката на просветен християнски владетел или изкушен монах книжовник, продължава Е. Уханова (Уханова 2009: 156). Колекцията е включвала „учебника“ по догматика *Богословие*, тълкуванията на Новия завет – *Учително евангелие*, есхатологични и тълковни текстове върху Стария завет (в Чуд. 12), тълкувания за църковна и литургична символика – *Сказания за църквата и разглеждане на тайнствата* на Герман Константинополски, както и *Летописец вскоре* на патриарх Никифор, с добавки за българската история в края на Син. 262 (т. нар. „Историкии“) (Уханова 2009: 134–135).

Преписвачите, продължава Уханова, редовно употребяват йотирани малък и голям юс, рано излезли от употреба в староруските ръкописи. Освен това при преписвачи № 10 и № 12 е наличен комплект от всички четири юса (Ѧ, ѧ, ѩ, ѫ), което е рядко явление, характерно само за най-старите ръкописи от XI в. Отсъствието на следи от падането на редуцираните юсове потвърждава тази датировка. Предатирането на ръкописа със сто години по-рано изменя и представата за неговия произход. Кодикологическите характеристики, високото качество на пергаментата, големият размер на листовите, чистите полета, големият брой на преписвачите, сред които и много изтъкнати калиграфи, изисканата златна миниатюра говорят само за едно място – столицата Киев (Уханова 2009: 134).

Създаването в Киев в края на XI – началото на XII в. на тези богато украсени ръкописи с княжески изображения се е случило по време на кулминацията на оформянето на култа на св. Борис и Глеб. Появата на образите в Син. 262 и Чуд. 12 е свързана с пренасянето на мощите на двамата светци в Киев през 1115 г., така се обяснява и появата на храма в ръцете на изображението в Чуд. 12. През 1118 г. започва и строеж на техен храм в Константинопол, завършен през 1120 г. (Уханова 2009: 148). Култът на Борис и Глеб е династичен и чрез него се легитимира властта на княза. Ако се приеме хипотезата, че Син. 262 е възникнал около 1115 г., то в такъв случай това е станало през управлението на княз Владимир Мономах. Той е смятал св. Борис (Владимирович) за свой покровител и защитник от куманите. Именно при него, подчертава Е. Уханова, Борисовският култ се трансфор-

⁹ В началото на XII в. Видубицкият манастир става център на великокняжеското летописание – в 1116 г. неговият игумен Силвестър създава нова редакция на *Повесть временных лет*. Според Е. Уханова фрагмент от Тълкуванията на св. Иполит Римски на 10-а глава на *Книгата на пророк Даниил* е включен в състава на статията под 1111 на *ПВЛ*. Това твърдение не може да бъде прието, срв. Милютенко 2011: 114.

мира в Борисоглебски (Уханова 2009: 150)! Авторката констатира и един очевиден факт, но не го обяснява – образите в двете миниатюри, въпреки че са правени по едно и също време, в един и същ скрипторий, се отличават значително иконографски един от друг (Уханова 2009: 150)!

Важен с оглед на хипотезата на Е. Уханова е паралелът с миниатюра от византийски ръкопис от 1080 г. (известния Coislin 79 от Френската национална библиотека в Париж¹⁰, съдържащ хомилиите на св. Йоан Златоуст), където на л. 2об. е представен император Никофор III Вотаниат (Грабар 2000: 51, 134; Николова, Косева-Тотева 2018: 346). Този паралел с византийско изображение в датиран византийски ръкопис от втората половина на XI в. показва според авторката, че двете изображения в славянските ръкописи са рисувани по съвременни на ръкописите византийски образци¹¹, следователно на миниатюрите е изобразен св. княз Борис (Владимирович) (Уханова 2009: 146–147)¹².

Е. Уханова отбелязва, че по-голямата част от текстовете, разпространени в Древна Русия, са били южнославянски преводи, но ако се предположи, казва тя, че древноруските преписвачи всеки път са копирали миниатюрите с образите на българските царе просветители, поместени в протографите, то тогава би трябвало да имаме портретна галерия на българските владетели. Двете миниатюри (Син. 262 и Чуд. 12) обаче са единствени (Уханова 2009: 136).

Няколко пъти в работата се повтаря, че изображенията в двата сборника – Син. 262 и Чуд. 12, не са свързани по никакъв начин с текста. От това следва, че те биха могли да свидетелстват единствено за поръчителя на библиотеката или за мястото на съхранение (Уханова 2009: 125). Руският княз Борис (Владимирович) е небесен покровител на княз Владимир Мономах и затова именно той е изобразен на миниатюрата. Освен споменатата миниатюра на Никифор III Вотаниат като паралел се привличат и други съвременни руски и византийски печати, енколпиони и икони, за да се покаже, че оригиналът не може да бъде старобългарски (Уханова 2009: 123)¹³. Особено много се настоява на орнаментите, с които е украсена миниатюрата от Син. 262, приравнявайки паралели с руски орнаменти, точно от началото на XII в. (Уханова 2009: 119 и сл.; Милютенко 2011: 114). Друго нещо, на което Е. Уханова държи много, е, че шапката на изображението от Син. 262 е руска, също както и тази на изображението от Чуд. 12 (Уханова 2009: 119 и сл.).

¹⁰ <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8470047d/f9>.

¹¹ Тази идея се подкрепя и от Турилов 2012: 156, бел. 92, с още литература.

¹² Срв. и Николова, Косева-Тотева 2018: 346.

¹³ Срв. и Смирнова 2009. Н. И. Милютенко пише по повод на статията на Е. Уханова: „Ее наблюдения над графикой и палеографией положили окончателно спору о месте и времени копирования рукописей с болгарских оригиналов. Это было сделано в Киеве в начале XII в.“ (Милютенко 2011: 114).

След като е ясно, че княжеското изображение в Син. 262 не е свързано с текста по никакъв начин, обобщава Уханова, то би могло да свидетелства само за този, който е поръчал ръкописа, или за мястото на написването му. Идентификацията на князете от миниатюрите в Чуд. 12 и Син. 262 става определящ фактор за целия комплекс ръкописи. „Преместването“ на мястото на тяхното създаване в Киев в края на XI – началото на XII в., където по това време активно се формира култ на св. Борис и Глеб, определя атрибуцията на миниатюрите, с което се подриват основите на възприетото в съвременната историография мнение на В. С. Голишенко за това, че в тези ръкописи е изобразен българският княз Борис Михаил (Уханова 2009: 135).

По-долу ще коментирам аргументите на Е. Уханова, но в това заключение не може да не направи впечатление съществуващото логическо противоречие – предатирането и „преместването“ на ръкописите в Киев в края на XI – началото на XII в. е определящ фактор за атрибуцията на изображенията, а тази атрибуция служи като аргумент за предатирането и „преместването“ им!

Друго, на което настоява много Е. Уханова, са византийските модели на орнаментите и изобщо на целите изображения, които са използвани от автора на миниатюрата от Син. 262 (както и на Чуд. 12), като отхвърля идеите на В. Иванова-Мавродинова и Г. И. Вздорнов за български образци на базата на паралели с подови настилки от Преслав. Авторката е убедена, че художникът е използвал византийски образци. Изображението на светец с кръст е традиционно за византийското изкуство и се предполага, че тази „неутрална“ иконография е първична за формиращия се през XI в. култ на светите князе. Без да разглеждам подробно аргументите на авторката, особено що се отнася до формирането на иконографията на св. Борис и Глеб, само ще обърна внимание, че привлечените от нея руски паралели са от втората половина или края на XII в. – началото на XIII в. и ако използваме „новата“ датировка те няма да ѝ свършат работа. Още повече че, както вече е отбелязвано в литературата, изображенията на Борис и Глеб с мъченически кръстове и мечове също са засвидетелствани не по-рано от XIII в. (Мусин 2017: 117).

Няма да ѝ свършат работа и „очевидните византийски стилистически паралели“, които показвали същите плоскостни изображения. Разбира се, паралелите могат да бъдат умножени значително, но в крайна сметка Е. Уханова се е досетила, че и българските паралели, които привежда В. Иванова-Мавродинова, имат византийски корени, което релативизира всякакви подобни „стилови“ аргументи. Независимо дали розетките, които са привлечени като паралел, са соларен символ (защото са кръгли?) и са символ на княжеската власт (sic!) (Уханова 2009: 141–145)!

След като е решила по този начин въпроса за идентификацията на образа в Син. 262, Е. Уханова поставя последния въпрос – във връзка с кое точно събитие е свързана появата на сборника. Дали с пренасянето на мощите от 1072 г., или с това от 1115 г.? Тя категорично смята, че това е станало в

1115 г. главно на базата на храма в ръката на образа от Чуд.12, но това очевидно се отнася и за образа от Син. 262, който е от същото време (макар че няма храм). За целта дори е успяла да прочете изтрития надпис от миниатюрата в Чуд. 12, който гласял „Борис“ (Уханова 2009: 148–149)!

Накрая авторката обобщава, че и в двата ръкописа имаме изображения на св. Борис (Владимирович), иконографски различаващи се едно от друго. Този светец е изобразен заради поръчителя на „комплекса от ръкописи“. Култът на св. Борис (Владимирович) е династичен, от него киевските князе са черпели легитимност, лична и династична! Ако се приеме новата датировка, продължава Е. Уханова, то тогава ръкописите са създадени във времето на Владимир Мономах, който приема св. Борис (Владимирович) за свой небесен покровител. Именно при него Глебоборисовският култ се трансформира в Борисоглебовски. Особеното почитание на св. Борис в семейството на Владимир Мономах е причината за появата на неговия образ в различни варианти. Неясно остава твърдението на авторката, че в третия от този комплекс от ръкописи, а именно Син. 108, също е имало миниатюра с Борис и Глеб, но тя е изрязана заради това, че на нея двамата свети князе са били изобразени заедно, което съответствало на по-късните иконописни канони (Уханова 209: 150–151)!?

На въпроса за идентификацията на образа от Син. 262 се спира и Е. Смирнова, в специално изследване, посветено на ранните изображения на св. Борис и Глеб. Тя разглежда подробно тези изображения, включително такива, които са известни само по описание в ранни текстове (например у Нестор). Обръща особено внимание на одеждите на светците, и най-вече знаменитите им шапки, обточени с кожа, които са най-сигурният белег за тяхното различаване, доколкото няма други светци с подобни. Друг важен елемент от облеклото, на който акцентира авторката, са късите плащове от скъпоценни тъкани, които те носят. Допускайки, че те могат да имат и скандинавски произход, Е. Смирнова подчертава „тяхната изключителност във византийския свят, благодарение на което тези новопросияли светци трябва не само да се отличават и да привличат внимание, но и да свидетелстват за своя произход от един нов край, получил благодатта на кръщението, край особен и неприличащ на никой друг“ (Смирнова 2009: 65)¹⁴. В тази връзка Е. Смирнова също обръща внимание на атрибутите, с които са изобразени светците. И ако мъченическите кръстове са обичайни атрибути на мъчениците във византийския свят, то мечовете, с които са нарисувани те върху някои от ранните изображения, изглеждат не само като воински атрибут, а

¹⁴ Сrv. по този въпрос и Мусин 2017: 110–111: „Очевидно, основные тезисы современного искусствovedения развивают наивные представления XIX в. об оригинальности и самобытности русского искусства“.

като особена реликва, свидетелстваща за княжеския произход на светците. Византийските светци войни се изобразяват с различни видове оръжия – копия, мечове, щитове, а Борис и Глеб само с мечове, в което Смирнова намира национална специфика, подчертаваща принадлежността им към руски княжески род (Смирнова 2009: 66). Най-старите икони на Борис и Глеб са от XIII – началото на XIV в., докато енкалпионите с техните изображения се датират не по-късно от XII в., а най-вероятно от XI в. (Смирнова 2009: 69–70). За Русия през XI–XIII в. Борис и Глеб са свои, национални светци, „роднини“ на руските князе (Смирнова 2009: 71).

Изображенията поотделно на Борис и Глеб от XI – началото на XII в. принадлежат към „малките форми“ и отразяват акцентите в техните култове. Това често зависи от името на княза, поръчал съответното изображение. В същото време авторката отхвърля идеята на „историци и философи“¹⁵, че първоначално приоритетен е култът на св. Глеб, доколкото изобразителният материал не дава основание за подобен извод. Богат материал за възприемането на светците ту като неразделна двойка, ту поотделно дават княжеските печати от домонголския период, но и други изображения, върху стеатитови икони и пр., макар че някои от тях са със спорна датировка (Смирнова 2009: 72–75). Между тях тя откроява споменатото по-горе изображение от стеатитова икона, намираща се сега в ГИМ, намерена на полуостров Таман, което се датира от XI в., с надписи „Давид“ и „Глеб“, чиято поява се свързва с княз Глеб Светославович, управлявал Тмутаракан през 1067–1068 г.¹⁶ Авторката обаче отбелязва и друга съществуваща датировка на стеатитовата икона, която тя смята за по-убедителна – от XII и даже началото на XIII в., доколкото стеатитовите икони във Византия „тогава започват да се появяват“¹⁷, а все още за подобни икони се предпочита словната кост (Смирнова 2009: 74–75). В тази каменна икона интересни са надписите, но въпросът е дали са от едно и също време. В крайна сметка съществуването на композиции с отделни изображения на св. Борис и св. Глеб, заключава авторката, не са по-късни от началото на XII в., а това се потвърждава и от сфрагистичните материали (Смирнова 2009: 75).

Основно място в изследването на тези ранни изображения Е. Смирнова е отредила на двете миниатюри – в Син. 262 и Чуд. 12. Тя познава добре историята на изследванията на двете миниатюри, включително някои от българските. Тях обаче изобщо не удостоява с внимание с изключение на бележката, че мъченическият кръст в ръцете на българския владетел би бил

¹⁵ Вж. напр. Архипова 2009: 174–175 и посочената там литература.

¹⁶ Вж. подробно Архипова 2009: 177.

¹⁷ За стеатитовите икони вж. Архипова 2009: 164–165, която приема, че те се появяват във Византия след края на X в. Вж. още литература у Тотев 2021: 19, 63–68, който определя, че организираното развитие на стеатитовата техника става през XI–XII в.

нелогичен и че в българската историография без уговорки се приема, че това е образ на българския княз Борис-Михаил (Смирнова 2009: 77–78). За сметка на това авторката подробно използва непубликувано тогава изследване на А. С. Преображенски, който привлича като паралел фронтисписи на други руски илюстрирани ръкописи и също достига до извода, подобно на Е. Уханова, че в руските ръкописи фронтисписите не са свързани със съдържанието на ръкописите и има образ не на поръчителя им, а на неговия свят покровител, или отразяват, пряко или косвено, патрона на храма, за който е изготвян ръкописът. А. С. Преображенски не се ангажира с предложение за този поръчител, чийто небесен покровител е бил св. Борис (Владимирович) (Преображенский 2010: 334–339)¹⁸. Затова, продължава Е. Смирнова, е напълно допустимо, че образът от Син. 262 не е на българския княз, а на някой руски княз с името Борис, поръчал този ръкопис. Образът на св. Глеб в Чуд. 12 също може да е поръчан от някой руски княз на име Глеб, чийто закрилник е св. Глеб (Смирнова 2009: 78). Въпросът е кои са тези руски князе.

Е. Смирнова приема и новата, по-ранна датировка на ръкопис Син. 262, предложена от Е. Уханова, като изтъква, че стиловите особености на миниатюрата говорят по-скоро за първата третина на XII в., отколкото за XI в. Тя приема и идеите на Е. Уханова, че Син. 262 и Чуд. 12 са писани от един и същ преписвач и че предвид татарското нашествие двата ръкописа са били изнесени от Киев преди него (XIII в.) в Североизточна Русия (Смирнова 2009: 79).

Разглеждайки подробно миниатюрата от Син. 262, Е. Смирнова обръща внимание на шапката, на която ясно се виждала околжката от кожа, добре различима със своите червеникави отсенки, различаващи се от кафявите коси на фигурата. Обръща внимание и на облеклото, и особено на „рубашката“, която е по-дълга от други подобни изображения от тази епоха, както и на плаща¹⁹. Целият облик на светеца – лицето, шапката, мъченическият кръст, надписът с името, говорят, че тук имаме изображение на руския княз мъченик Борис (Владимирович). Облеклото му не е пречка за тази иденти-

¹⁸ Преображенски се занимава основно с Чуд. 12, доколкото изследва ктиторските образи (или портрети, както той ги нарича) в Русия. Съображенията му за идентификацията на образа в Син. 262 са общи, като повтаря изводите на Е. Смирнова. Отхвърля идеята, че образът в Син. 262 може да бъде българският княз Борис-Михаил (за Чуд. 12, княз Симеон), защото „българските владетели не са възприемани като особено почитани светци в Русия в периода на границата между XII и XIII в.“, а Борис-Михаил не е бил почитан и в България. Няма нито дума за приписката за смъртта на Борис-Михаил в ръкописа, но за сметка на това отбелязва, че ако се допусне, че миниатюрите са копирани от българските протографи, то тогава те биха били „безсмислени подражания“, или пък трябва да се постави въпросът за причините за актуализацията на българската иконография от X в. в Русия през ранния XII в.

¹⁹ Срв. по този въпрос и Мусин 2017: 111.

фикация, то е близко до византийското придворно патрицианско облекло. Отсъствието на характерния меч показва, че в случая той е изобразен като небесен застъпник, молещ се за закрилата на поръчителя на ръкописа, който вероятно е бил поръчан от някакъв княз на име Борис или Роман, но може и да е свързан с храма на мястото, където е убит св. Борис, построен в 1117 г. от Владимир Мономах (Смирнова 2009: 80)!

Заключението на Е. Смирнова е, че в периода XII–XIII в. образите на св. Борис и Глеб са с разнообразна иконография. Като правило те държат мъченически кръст, но невинаги са изобразявани с мечове. Очевидно в този период иконографският канон, по който те се изобразяват, все още не е установен (Смирнова 2009: 108).

Тези опити²⁰ за идентификация на владетелския образ от Син. 262 трябва да бъдат приети за неуспешни (Джурова 2013: 343–355; Николова, Косева-Тотева 2018: 346). Не само заради датировката (Кривко 2016; Крысько, Мольков 2017; Николова, Косева-Тотева 2018: 342), която изглежда нагласена спрямо предварителната хипотеза на Е. Уханова и която е спорна (Кривко 2016: 356). Както вече е отбелязано в историографията, това, че за модел на изображението от Син. 262 е използвана византийска миниатюра, не означава в никакъв случай, че на миниатюрата е изобразен княз Борис (Владимирович), доколкото българската миниатюрна живопис не се е развивала изолирано от византийската (Николова, Косева-Тотева 2018: 346). Ако се съди по копията на български ръкописи от епохата на цар Симеон и цар Петър, те могат да бъдат сравнявани с най-добрите образци, създадени във византийската столица в периода IX–X в., и „особено тези, украсени в цветен византийски стил“. Към това могат да се добавят и паралелите в орнаментите на украсата на миниатюрата от Син. 262 с редица византийски ръкописи от IX–X в.²¹

Няма да коментирам историята с тринайсетте преписвачи, както и „диалектната неутралност“ на въпросните преписвачи (Николова, Косева-Тотева 2018: 354), доколкото нямат отношение към поставения въпрос.

Настоявайки за голям скрипторий, просветен владетел (Владимир Мономах) и пр., Е. Уханова изобщо не отбелязва, че протографът на Син. 262 (както и на Чуд. 12) е създаден в епохата на българския цар Симеон (Милютенко 2011: 114)! Не се е „досетила“, че споменатото от нея *Богословие* е създадено от български автор – Йоан Екзарх (Чешмеджиев 2015), че

²⁰ Вж. и Тихова 2012: LVI (недостъпно), цит. по Николова, Косева-Тотева 2018: 346.

²¹ Вж. подробно Джурова 2013: 347, 349–350. Тук може да се добави и един детайл – владетелят от миниатюрата в Син. 262 не носи традиционния за императорите лорос, какъвто имат известните изображения на Константин Мономах и по-късно на Йоан Комнин на мозайките в църквата „Св. София“ в Константинопол, а само далматика и плащ. Вж. и Милютенко 2011: 114.

Учителното евангелие е преведено и съставено също от български автор от тази епоха – Константин Преславски (Турилов 2019), съчинението на Герман Константинополски е преведено в Преслав (Стойкова 2008: 244). Най-фрапиращото е, че авторката не е „забелязала“, че във въпросните *Историкии* има добавки за българската история, макар че също го знае много добре и го отбелязва (Стойкова 2008: 243–244). Е. Уханова е права за големия център, в който са създадени ръкописите, за просветения владетел и за изкушения монах. Очевидно ръкописът е рожба на голям център, но първообразът е съставен в Преслав!

За сметка на това тя предлага остроумната бележка за миниатюрите с образите на българските царе просветители, поместени в протографите (Уханова 2009: 136). Копирането на тази миниатюра обаче има точно определена причина. Това не е само защото миниатюрата е била копирана от български оригинал от X в. (Щепкина 1977: 232; Вздорнов 1980: 16; Джурова 2013: 348), а най-вече защото приписката на Тудор черноризец Доксов, в която се съобщава за смъртта на княз Борис-Михаил, се среща във всичките пет преписа на превода на Константин Преславски на Атанасий Александрийски, включително и в този (Христова, Караджова, Узунова 2003: 25)²². Обяснението за появата на образ на руския княз-светец в този ръкопис с различните поръчители на ръкописа (в зависимост от датировката), които са го имали за небесен закрилник, са очевидно нагласени и необедителни. Докато приписката на Тудор черноризец Доксов прави връзката с княз Борис-Михаил съвсем пряка (Николова, Косева-Тотева 2018: 351). Така се обяснява лесно и връзката на миниатюрата в Син. 262 с текста, а не защото св. Борис (Владимирович) е покровител на Владимир Мономах или на някой друг по-ранен руски княз (Щепкина 1977: 232; Вздорнов 1980: 16; Николова, Косева-Тотева 2018: 351).

Трудно може да бъде обяснено и защо на миниатюрата князът е сам. За образа от Чуд. 12 това като че ли е по-обяснимо предвид съществуващата идея, че първоначално култът на св. Глеб е по-развит (Скобцова 2012: 165; Архипова 2009: 174–175)²³. Но за св. Борис не е. Както вече е отбелязвано в литературата, изначално Борис и Глеб са възприемани като двойка светци²⁴. По-редки са единичните им образи, като е възможно за техен образец да са

²² Вж. бележката на И. Божилов в Стара българска литература 1983: 373.

²³ Вж. и посочената у Архипова литература.

²⁴ Вж. подробно у Смирнова 2009: 68–70. На незапазената днес икона, за която се споменава в *Летописа на Нестор*, която е била поставена в т. нар. „петоглава“ дървена църква, построена от Ярослав Мъдри, т.е. до 1054 г., светците са представени заедно (Смирнова 2009: 62–63). За най-старо общо изображение, запазено до днес, се приема това в Спасо-Преображенската църква на Ефросиниевия манастир в Полоцк, което се датира от около 1161 г. Следващите са вече от XIII в. (Скобцова 2012: 162).

служили надгробните изображения на братята от ковчезите им²⁵. Единични изображения от домонголския период са известни от някои княжески печати, както и каменното изображение от XI в., намерено на Таманския полуостров (Архипова 2009: 159–178). Към тях Е. Смирнова добавя и миниатюрата от Чуд. 12, като добавя: „...ако идентификацията на образа е вярна“ (Смирнова 2009: 44–60; Скобцова 2012: 163). Миниатюрата от Син. 262 дори не е спомената!²⁶

Няма съмнение, че култът на св. Борис и Глеб е династичен и че св. Борис е покровител на Владимир Мономах²⁷. Проблемът е защо, след като именно при Владимир Мономах са пренесени мощите в новата каменна църква и той се е трансформирал в Борисоглебски, т. е. в двоен, св. Борис е изобразен сам, а не с брат си св. Глеб? Както се вижда, до XI в. има отделни изображения на Борис и Глеб в точно определени случаи (печати, енколпиони), макар че преобладават двойните (Смирнова 2009: 44–60; Скобцова 2012: 163). В XII в. след пренасянето на мощите им те вече не се изобразяват поотделно (Алешковский 1972: 113; Айналов 1910: 15–16; Смирнова 2003: 44–60; Смирнова 2009: 59–116; Гольщенко 1959: 406)²⁸.

Е. Уханова не може да обясни и как така миниатюрите от едно и също време и от един и същ скрипторий са с различна иконография. Това съзнателно ли е търсено? Дали не се дължи на някакви собствени схващания на миниатюристите? Или се дължи на различни традиции? Ако е второто, къде и кога са формирани те? Ако са български, това е лесно обяснимо – предполага се, че Борис-Михаил е имал и други изображения!

Възражението, че образът от Син. 262 е на млад човек, а Борис-Михаил е починал в дълбока старост, е лесно преодолимо. В литературата вече е отбелязвано по друг повод (Ждраков 1999: 710), че изобразяването на Борис-Михаил млад е, защото се акцентира на неговата роля в Покръстването на българите, когато той е млад, както е и в западната традиция. Там също е изобразяван като млад (Vlaevska-Stantcheva 1997: 213–223; Влаевска-Станчева 2002: 435; Влаевска 2010: 58). Дори да потърсим връзка на образа с приписката за смъртта на Борис-Михаил, пак не е задължител-

²⁵ К. Цукерман приема, че единичните изображения са създадени заради кръстовете енколпиони, съдържащи мощи на светците, където изображенията са от двете страни на кръста (Цукерман 2009: 9).

²⁶ Вж. напоследък за образите на Борис и Глеб в България у Чекова 2013а.

²⁷ За култа към Борис и Глеб вж. Назаренко, Серёгина, Турилов 2009, с изчерпателна библиография; Чекова 2013: 144 и сл., и специално с. 162. За техния култ на Балканския полуостров и в България вж. Николова 2016; Станкова 2020.

²⁸ Срв. Банк 1976: 144; Николова, Косева-Тотева 2018: 347–350.

но образът да е на възрастен човек, доколкото става въпрос за официален портрет²⁹.

Що се отнася до „руската“ шапка на княжеското изображение, веднага трябва да се каже, че Борис и Глеб от един момент нататък се изобразяват във византийски костюми, но шапките им са винаги едни и същи – обвити в основата с кожи. Този тип шапка е характерен само за руската традиция (Мусин 2017: 110–111) и не е познат от други изображения на двамата руски светци, с изключение на Милешево от второто десетилетие на XIII в. (Смирнова 2009: 113)³⁰. Изображението от Син. 262 не е с такава шапка, а със стема, с меко дъно от плат. Подобна не се среща в нито едно изображение на светците, поне в периода, който ни интересува³¹. За сметка на това с такава корона е изобразен не само император Никифор III Вотаниат на споменатата миниатюра, но и редица други владетелски образи от различни църкви на Балканите – в „Св. Богородица Космосотира“ във Фере от 1152 г., споменатата църква в Милешево, църквите „Св. 40 мъченици“ в Търново и „Св. Никола и Пантелеймон“ в Бояна. Особено важни са изображенията, където св. Борис и Глеб са изобразени заедно с други владетели, защото ясно се вижда разликата с византийската и балканската традиция (Атанасов 2000: 44–45; Николова, Косева-Тотева 2018: 348)³².

Накрая бих искал да цитирам мнението на А. Е. Мусин, което ми се струва точно: „Соглашаясь с мнением, что здесь изображен князь по имени Борис, я не могу принять утверждение о „тождестве“ иконографии этой миниатюры, на которой явственно виден храм (става дума за Чуд. 12 – б. м. Д. Ч.), с изображениями на борисоглебских энколпионах. К тому же, остается непонятным, каким образом недавно предложенная новая датировка рукописей Син. 262 и Чуд. 12 концом XI – началом XII в. и перемещение места их создания в Киев „указывают“ на атрибуцию миниатюр князю Борису Владимировичу, тем самым „в корне подрывая лежащие в основе

²⁹ Срв. Преображенский 2010: 15–16: „...не всякий ктиторский портрет был прижизненным (есть случаи, когда такие композиции включают в себя портреты и живых, и умерших), и не каждое надгробное изображение выполнялось по горячим следам“.

³⁰ Тук са пропуснати изображенията в църквата „Св. Петър и Павел“ в Търново. Срв. Ждраков 1999: 710, според когото шапките не са задължителни (по Вздорнов 1989: 51), доколкото в търновската църква липсват.

³¹ Според Пескова 2005: 395–396 в някои изображения шапките на светците са ниски, тип „скуфейка“, с нисък орнамент на долния край, имитиращ или метален венец, или ръб, което е по-малко вероятно заради малкия размер.

³² Според бележката на А. Мусин най-близо до изображенията на св. Борис и Глеб, по иконография и време, стои изображението на княжеското семейство в миниатюра от *Изборника на Светослав от 1073 г.* (Син. 1043, л. 1об.), която би трябвало да възхожда към източно-български оригинал (Мусин 2017: 111).

современной историографии рассуждения ... об изображении на них болгарского князя Бориса-Михаила“ [Уханова, 2009, с. 135]. Только потому, что в это время в Киеве активно развивается борисоглебский культ? На лицо – новые варианты традиционных рассуждений об исключительной самобытности древнерусской культуры. Мнение о копировании здесь уже сложившегося восточно-болгарского оригинала и изображения болгарского князя-ктитора представляется предпочтительным [Гольщенко, 1959, с. 391–415]“ (Мусин 2017: 113).

Тук няма да се занимавам с проблема за датата 2 май, на която е починал Борис, а е поменална дата на Борис и Глеб (Чешмеджиев 1999: 167–168; Назаренко, Серёгина, Турилов 2009; Николова, Косева-Тотева 2018: 350, 356). Но непременно ще трябва да се припомни въпросът, зададен в една от рецензиите на изследването: как ръкописът е оцелял, ако по-време на татарското нашествие е бил във Владимир? Градът е бил изцяло разграбен и изгорен от татарите, две години преди превземането на Киев?³³

Установявайки по такъв начин, че изображението с голяма доза сигурност принадлежи на Борис-Михаил³⁴, за нас твърде интересен става надписът Сты Борнсъ. Вероятността той да е бил добавен от руския копист на миниатюрата е много малка, не само заради споменатия по-късен надпис под миниатюрата (Иванова-Мавродинова 1968: 108), а и заради кратката форма на надписа, без всякакви добавки, което очевидно е белег на архаичност. Така че със сигурност може да се твърди, че този надпис е присъствал на оригиналната миниатюра от X в. Това от своя страна е важно свидетелство за култ към Борис-Михаил по това време.

³³ Според Н. Милютенко „И уже совсем непонятно, чем вызвано утверждение, что рукописи уцелели, потому что во время татаро-монгольского нашествия были во Владимире. Город был полностью сожжен и разграблен почти за два года до взятия Киева. Например, Чуд. 12, согласно плохо сохранившейся приписке, была подарена Дмитрию Донскому его духовником“ (Милютенко 2011: 115).

³⁴ Вж. още литература у Гольщенко 1959: 413; Иванова-Мавродинова 1968: 108; Атанасов 1999: 16, 57–58; Джурова 2013: 343–355; Николова, Косева-Тотева 2018: 350.

ЛИТЕРАТУРА

Айналов 1910

Айналов, Д. В. *Очерки и заметки по истории древнерусского искусства, IV – Миниатюры „Сказания“ о Свв. Борисъ и Глѣбъ Сильвестровскаго сборника.* – Известия ОРЯС, 10 (1910), № 3, с. 1–128 [Ainalov, D. V. Ocherki i zametki po istorii drevnerusskogo iskusstva, IV – Miniatiury „Skazaniia“ o Svv. Borisë i Glëbë Sil’vestrovskago sbornika. – Izvestiia ORIAS, 10 (1910), № 3, s. 1–128].

Алешковский 1972

Алешковский, М. Х. *Русские Глеборисовские энколпионы 1072–1150 годов.* – В: Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. Москва, 1972, с. 104–125 [Aleshkovskii, M. H. Russkie Gleboborisovskie enkolpiony 1072–1150 godov. – V: Drevnerusskoe iskusstvo. Hudozhestvennaia kul’tura domongol’skoï Rusi. Moskva, 1972, s. 104–125].

Архипова 2009

Архипова, Е. *Каменная иконка с Тамани с изображениям воина-мученика св. Глеба.* – В: Борисоглебский сборник. Collectanea borisoglebica. Ред. К. Цукерман. Вып. 1. Paris, 2009, с. 157–182 [Arhipova, E. Kamennaia ikonka s Tamani s izobrazheniiam voina-muchenika sv. Gleba. – V: Borisoglebskiï sbornik. Collectanea borisoglebica. Red. K. Tsukerman. Vyp. 1. Paris, 2009, s. 157–182].

Атанасов 1999

Атанасов, Г. *Инсигниите на средновековните български владетели (корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити).* Плевен, 1999 [Atanasov, G. Insigniite na srednovekovnite balgarski vladeteli (koroni, skiptri, sferi, orazhia, kostyumi, nakiti). Pleven, 1999].

Атанасов 2000

Атанасов, Г. *За владетелските инсигнии на княз Борис I-Михаил.* – В: Плиска–Преслав. Т. 8. Шумен, 2000, с. 41–51 [Atanasov, G. Za vladetelskite insignii na knyaz Boris I-Mihail. – V: Pliska-Preslav. T. 8. Shumen, 2000, s. 41–51].

Банк 1976

Банк, А. *Два свидетельства почитания культа Бориса и Глеба вне пределов России.* – В: Преслав. Т. 2. София, 1976, с. 144–153 [Bank, A. Dva svidetel’stva pochitaniiia kul’ta Borisa i Gleba vne predelov Rossii. – V: Preslav. T. 2. Sofia, 1976, s. 144–153].

Вздорнов 1980

Вздорнов, Г. И. *Искусство книги в Древней Руси. Рукописная книга Северо-Восточной Руси XII – начала XV веков.* Москва, 1980 [Vzdornov, G. I. Iskusstvo knigi v Drevnei Rusi. Rukopisnaia kniga Severo-Vostochnoi Rusi XII – nachala XV vekov. Moskva, 1980].

Вздорнов 1989

Вздорнов, Г. И. *Волотово. Фрески церкви Успения на Волотовом поле близ Новгорода.* Москва, 1989 [Vzdornov, G. I. Volotovo. Freski tserkvi Uspeniia na Volotovom pole bliz Novgoroda. Moskva 1989].

- Влаевска 2010 Влаевска, А. *Образът на княз Борис-Михаил в католическата историография IX–XVII в. (от Регинон, абат на Прюм, до кардинал Цезар Бароний)* [Vlaevska, A. *Obrazat na knyaz Boris-Mihail v katolicheskata istoriografia IX–XVII v. (ot Reginon, abat na Pryum, do kardinal Tsezar Baroniy)*]. – *Fundamenta Europaea*, 5 (2010), № 8–9, 2010, p. 47–64.
- Влаевска-Станчева 2002 Влаевска - Станчева, А. *Мотивът за покръстването на българите в бенедиктинската изобразителна традиция*. – В: *Средновековна християнска Европа: Изток и Запад (ценности, традиции, общуване)*. София, 2002, с. 433–443 [Vlaevska-Stancheva, A. *Motivat za pokrastvaneto na balgarite v benediktinskata izobrazitelna traditsia*. – V: *Srednovekovna hristiyanska Evropa: Iztok i Zapad (tsennosti, traditsii, obshtuvane)*. Sofia, 2002, s. 433–443].
- Голышенко 1959 Г о л ы ш е н к о, В. С. *К вопросу об изображении князя в Чудовской рукописи XI–XIII вв.* – В: *Проблемы источниковедения*. Т. 7. Москва, 1959, с. 391–415 [Golyschenko, V. S. *K voprosu ob izobrazheniia kniazia v Chudovskoi rukopisi XI–XIII vv.* – V: *Problemy istochnikovedeniia*. T. 7. Moskva, 1959, s. 391–415].
- Голышенко 1963 Г о л ы ш е н к о, В. С. *К гипотезе о ростовской библиотеке XIII века*. – В: *Исследования по лингвистическому источниковедению*. Москва, 1963, с. 45–64 [Golyschenko, V. S. *K gipoteze o rostovskoi biblioteke XIII veka*. – V: *Issledovaniia po lingvisticheskomu istochnikovedeniiu*. Moskva, 1963, s. 45–64].
- Горский, Невоструев 1859 Г о р с к и й, А. В., К. И. Н е в о с т р у е в. *Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки*. Отд. 2. Ч. 2. *Писания святых отцов*. Москва, 1859 [Gorskiĭ, A. V., K. I. Nevostruiev. *Opisanie slavianskikh rukopiseĭ Moskovskoi sinodal'noi biblioteki*. Otd. 2. Ch. 2. *Pisaniia sviatykh ottsov*. Moskva, 1859].
- Грабар 2000 Г р а б а р, А. Н. *Император в византийском искусстве*. Москва, 2000 [Grabar, A. N. *Imperator v vizantiĭskom iskusstve*. Moskva, 2000].
- Джурова 2013 Д ж у р о в а, А. *Още веднъж за иконографията на българските владетели княз Борис и цар Симеон (IX–X в.) с оглед отношенията държава – църква*. – *Годишник на Софийския университет. ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“*, 98 (17), 2013, с. 343–355 [Dzhurova, A. *Oshte vednazh za ikonografiyata na balgarskite vladeteli knyaz Boris i tsar Simeon (IX–X v.) s ogled otnosheniyata darzhava – tsarkva*. – *Godishnik na Sofiyskia universitet. TsSVP „Prof. Ivan Duychev“*, 98 (17), 2013, s. 343–355].

- Ждраков 1999 Ж д р а к о в, З. *Похвално слово на Търновския митрополит Игнатий за руския княз Борис Александрович и неговото отражение в иконографската програма на катедралната църква „Св. Апостоли“*. – В: Търновска книжовна школа. Т. 6. Велико Търново, 1999, с. 703–712 [Zhdrakov, Z. Pohmalno slovo na Tarnovskia mitropolit Ignatij za ruskia knyaz Boris Aleksandrovich i negovoto otrazhenie v ikonografskata programa na katedralnata tsarkva „Sv. Apostoli“. – V: Tarnovska knizhovna shkola. T. 6. Veliko Tarnovo, 1999, s. 703–712].
- Иванова-Мавродинова 1968 И в а н о в а - М а в р о д и н о в а, В. *За украсата на ръкописите от Преславската книжовна школа*. – В: Преслав. Т. 1. София, 1968, с. 80–124 [Ivanova-Mavrodinova, V. Za ukrasata na rakopisite ot Preslavskata knizhovna shkola. – V: Preslav. T. 1. Sofia, 1968, s. 80–124].
- Иречек 1978 И р е ч е к, К. *История на българите*. София, 1978 [Irechek, K. Istoria na balgarite. Sofia, 1978].
- История 1981 *История на България*. В 14 тома. Т. 2. Под ред. на Д. Ангелов, П. Петров, Б. Примов. София, 1981 [Istoria na Bulgaria. V 14 toma. T. 2 Pod red. na D. Angelov, P. Petrov, B. Primov. Sofia, 1981].
- Кривко 2016 К р и в к о, Р. Н. *Языковые особенности древнейшего списка Учительного евангелия Константина Пресвитера: от восточнославянской рукописи к южнославянскому архетипу* [Krivko, R. N. Iazykovye osobenosti drevneishego spiska Uchitel'nogo evangeliia Konstantina Presvitera: ot vostochnoslavianskoj rukopisi k iuzhnoslavianskomu arkhетипу]. – Slovněne (2016), № 2, с. 340–363.
- Крысько, Мольков 2017 К р ы с ь к о, В. Б., Г. А. М о л ь к о в. *Языковые особенности Учительного евангелия Константина Преславского и его древнейшего списка* [Krys'ko, V. B., G. A. Mol'kov. Iazykovye osobenosti Uchitel'nogo evangeliia Konstantina Preslavskogo i ego drevneishego spiska]. – Zeitschrift fur Slavische Philogie, 73 (2017), № 2, p. 331–394.
- Лесючевский 1946 Л е с ю ч е в с к и й, В. И. *Вышегородский культ Бориса и Глеба в памятниках искусства*. – Советская археология, 8 (1946), с. 225–248 [Lesiuchevskii, V. I. Vyshgorodskii kul't Borisa i Gleba v pamiatnikakh iskusstva. – Sovetskaia arheologiia, 8 (1946), s. 225–248].
- Милютенко 2011 М и л ю т е н к о, Н. И. *Борисоглебский сборник*. – Древняя Русь, 43 (2011), № 1, 2011, с. 112–121 [Miliutenko, N. I. Borisoglebskii sbornik. – Drevniaia Rus', 43 (2011), № 1, 2011, s. 112–121].
http://www.drevnyaya.ru/vyp/2011_1/part_11.pdf.

- Мусин 2017 М у с и н, А. Е. *Вышегородская икона святых князей Бориса и Глеба: Истоки образа и эволюция иконографии*. – Археология і давня історія України, 2017, № 1 (22), с. 110–122 [Musin, A. E. *Vyshegorodskaia ikona sviatykh kniazей Borisa i Gleba: Istoki obraza i evoliutsiia ikonografii*. – Arkheolohyia i davnia istoriia Ukrainy, 2017, № 1 (22), s. 110–122].
- Назаренко, Серёгина, Турилов 2009 Н а з а р е н к о, А. В., Н. С. С е р ё г и н а, А. А. Т у р и л о в. *Борис и Глеб*. – В: Православная энциклопедия. Т. 6. Москва, 2009, с. 44–60 [Nazarenko, A. V., N. S. Seregina, A. A. Turilov. *Boris i Gleb*. – V: *Pravoslavnaia entsiklopediia*. Т. 6. Moskva, 2009, s. 44–60]. <https://www.pravenc.ru/text/153171.html>.
- Николова 2016 Н и к о л о в а, А. *Охридските традиции в календара на Царевград Търнов (върху материал от староруски църковни памети)*. – В: Великите Асеневици. Сборник доклади. В. Търново, 2016, с. 356–363 [Nikolova, A. *Ohridskite traditsii v kalendara na Tsarevgrad Tarnov (varhu material ot staroruski tsarkovni pameti)*. – V: *Velikite Asenevtsi. Sbornik dokladi*. V. Tarnovo, 2016, s. 356–363].
- Николова, Косева-Тотева 2018 Н и к о л о в а, А., Д. К о с е в а - Т о т е в а. *Свети Борис, но кой? (Отново за изображението към Учителното евангелие на Константин Преславски в Синод. 262 и датировката на ръкописа)*. – В: Преславска книжовна школа. Т. 18. Шумен, 2018, с. 342–355 [Nikolova, A., D. Koseva-Toteva. *Sveti Boris, no koy? (Otnovo za izobrazhenieto kam Uchitelnoto evangelie na Konstantin Preslavski v Sinod. 262 i datirovkata na rakopisa)*. – V: *Preslavska knizhovna shkola*. Т. 18. Shumen, 2018, s. 342–355].
- Пескова 2005 П е с к о в а, А. А. *Пластина с изображением святых воинов из раскопок на Рюриковском городище*. – В: Носов, Е. Н., В. М. Горюнова, А. В. Плохов. *Городище под Новгородом и поселения Северного Приильмения (Новые материалы и исследования) (= Труды ИИМК РАН, 18)*. Санкт-Петербург, 2005, с. 394–399 [Peskova, A. A. *Plastina s izobrazheniem sviatykh voinov iz raskopok na Riurikovskom gorodishche*. – V: *Nosov, E. N., V. M. Goriunova, A. V. Plokhov. Gorodishche pod Novgorodom i poseleniia Severnogo Priil'men'ia (Novye materialy i issledovaniia) (= Trudy IIMK RAN, 18)*. Sankt-Peterburg, 2005, s. 394–399].
- Преображенский 2010 П р е о б р а ж е н с к и й, А. С. *Ктиторские портреты Средневековой Руси XI – начало XVI века*. Москва, 2010 [Preobrazhenskii, A. S. *Ktitorskie portrety Srednevekovoi Rusi XI – nachalo XVI veka*. Moskva, 2010].

- Скобцова 2012 С к о б ц о в а, Д. А. *Образы святых князей Бориса и Глеба в росписи Спасо-Преображенской церкви Ефросиниева монастыря в Полоцке.* – В: Актуальные проблемы теории и истории искусства. Вып. 2. Санкт-Петербург, 2012, с. 162–167 [Skobtsova, D. A. *Obrazy sviatykh kniazei Borisa i Gleba v rospisi Spaso-Preobrazhenskoj tserkvi Efrosinieva monastyria v Polotske.* – V: Aktual'nye problemy teorii i istorii iskusstva. Вып. 2. Sankt-Peterburg, 2012, s. 162–167].
- Смирнова 2003 С м и р н о в а, Э. С. *Иконография. Борис и Глеб.* – В: Православная энциклопедия. Т. 6. Москва, 2009, с. 44–60 [Smirnova, E. S. *Ikonografiia. Boris i Gleb.* – V: Pravoslavnaia entsiklopediia. Т. 6. Moskva, 2009, s. 44–60]. <https://www.pravenc.ru/text/153171.html>.
- Смирнова 2009 С м и р н о в а, Э. С. *Ранние этапы иконографии святых князей Бориса и Глеба. Вопрос византийских образцов и сложения русской традиции.* – В: Борисоглебский сборник. *Collectanea Borisoglebica.* Ред. К. Цукерман. Вып. 1. Paris, 2009, с. 57–116 [Smirnova, E. S. *Rannye etapy ikonografii sviatykh kniazei Borisa i Gleba. Vopros vizantiiskikh obraztsov i slozheniia russkoj traditsii.* – V: Borisoglebskii sbornik. *Collectanea Vorisoglebica.* Red. K. Tsukerman. Вып. 1. Paris, 2009, s. 57–116].
- Станкова 2020 С т а н к о в а, Р. *Кулътът към светците Борис и Глеб в южнославянската средновековна книжнина.* – В: Маршрути на книжовното общуване между източните и южните славяни (XI–XX в.). Международна научна конференция, 21–22 ноември 2019 г., София. Съст. и ред. А. Милтенова и И. Калиганов. София, 2020, с. 88–101 [Stankova, R. *Kultat kam svettsite Boris i Gleb v yuzhnoslavyanskata srednovekovna knizhnina.* – V: *Marshruti na knizhovnoto obshtuvane mezhdu iztochnite i yuzhnite slavyani (XI–XX v.). Mezhdunarodna nauchna konferentsia, 21–22 noemvri 2019 g., Sofia.* Sast. i red. A. Miltenova i I. Kaliganov. Sofia, 2020, s. 88–101].
- Стара българска литература 1983 *Стара българска литература.* Т. 3. Исторически съчинения. Съст. и ред. И. Божилов. София, 1983 [Stara balgarska literatura. Т. 3. Istoricheski sachinenia. Sast. i red. I. Bozhilov. Sofia, 1983].
- Стасов 1902 С т а с о в, В. В. *Миниатюры некоторых рукописей византийских, болгарских, джагатайских и персидских.* Санкт-Петербург, 1902 [Stasov, V. V. *Miniatiury nekotorykh rukopisei vizantiiskikh, bolgarskikh, dzhagataiskikh i persidskikh.* Sankt-Peterburg, 1902].
- Стойкова 2008 С т о й к о в а, А. *Константин Преславски.* – В: История на българската средновековна литература. Съст. А. Милтенова. София, 2008, с. 240–245 [Stoykova, A. *Konstantin Preslavski.* – V: *Istoria na balgarskata srednovekovna literatura.* Sast. A. Miltenova. Sofia, 2008, s. 240–245].

- Тихова 2012 Т и х о в а, М. *Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски*. С детайлното описание от Е. Уханова на най-стария препис (ГИМ Син. 262) [Tihova, M. Starobalgarskoto Uchitelno evangelie na Konstantin Preslavski. S detaylното opisanie ot E. Uhanova na nay-staria prepis (GIM Sin. 262)] (= Monumenta linguae Slavicae, LVIII). Freiburg i. Br., 2012.
- Тотев 2021 Т о т е в, К. *Византийски стеатитови икони от България*. В. Търново 2021 [Totev, K. Vizantiiski steatitovi ikoni ot Bulgaria. V. Tarnovo 2021].
- Турилов 2012 Т у р и л о в, А. А. *Две забытые даты болгарской церковно-политической истории IX в. (К вопросу формирования болгарского варианта церковного месяцеслова в эпоху Первого царства)*. – В: Турилов, А. А. Межславянские культурные связи эпоху Средневековья и историчноеведение истории и культуры славян. Этюды и характеристики. Москва, 2012, с. 103–125 [Turilov, A. A. Dve zabutyie daty bolgarskoĭ tserkovno-politicheskoĭ istorii IX v. (K voprosu formirovaniia bolgarskogo varianta tserkovnogo mesiatsoslova v epokhu Pervogo tsarstva). – V: Turilov, A. A. Mezhslavianskie kul'turnye svyazi epokhu Srednevekov'ia i istochnikovedenie istorii i kul'tury slavian. Etiudy i kharakteristiki. Moskva, 2012, s. 103–125].
- Турилов 2019 Т у р и л о в, А. А. *Константин (Константин Болгарский)*. – В: Православная энциклопедия. Т. 37. Москва, 2019, с. 11–13 [Turilov, A. A. Konstantin (Konstantin Bolgarskiĭ). – V: Pravoslavnaia entsiklopediia. T. 37. Moskva, 2019, s. 11–13].
- Уханова 2009 <https://www.pravenc.ru/text/2056992.html>
У х а н о в а, Е. В. *Древнейшие изображения св. князя Бориса. К истории библиотеки Владимира Мономаха*. – В: Борисоглебский сборник. Collectanea Borisoglebica. Ред. К. Цукерман. Вып. 1. Paris, 2009, с. 117–156 [Uhanova, E. V. Drevneishie izobrazheniia sv. kniazia Borisa. K istorii biblioteki Vladimira Monomaha. – V: Borisoglebskiĭ sbornik. Collectanea Vorisoglebica. Red. K. Tsukerman. Vyp. 1. Paris, 2009, s. 117–156].
- Христова, Караджова, Узунова 2003 Х р и с т о в а, Б., Д. К а р а д ж о в а, Е. У з у н о в а. *Бележки на българските нижовници X–XVIII в.* Т. 1. X–XV в. София, 2003 [Hristova, B., D. Karadzova, E. Uzunova. Belezhki na balgarskite knizhovnitsi X–XVIII v. T. 1. X–XV v. Sofia, 2003].
- Цукерман 2009 Ц у к е р м а н, К. *От редактора*. – В: Борисоглебский сборник. Collectanea Borisoglebica Ред. К. Цукерман. Вып. 1. Paris, 2009, с. 7–14 [Tsukerman, K. Ot redaktora. – V: Borisoglebskiĭ sbornik. Collectanea Vorisoglebica Red. K. Tsukerman. Vyp. 1. Paris, 2009, s. 7–14].

- Чекова 2013 Ч е к о в а, И. *Първите староруски князе светци (Образи, символика, типология)*. София, 2013 [Chekova, I. *Parvite staroruski knyaze svettsi (Obrazi, simbolika, tipologia)*. Sofia, 2013].
- Чекова 2013а Ч е к о в а, И. *Изображения на източнославянски светци в български храмове през Средновековието и Възраждането*. – Старобългарска литература, 48 (2013), с. 286–316 [Chekova, I. *Izobrazhenia na iztochnoslavianski svettsi v balgarski hramove prez Srednovekovieto i Vazrazhdaneto*. – *Starobalgarska literatura*, 48 (2013), s. 286–316].
- Чешмеджиев 1999 Ч е ш м е д ж и е в, Д. *Към въпроса за култа на княз Борис-Михаил в средновековна България*. – Исторически преглед, 55 (1999), № 3–4, с. 158–176 [Cheshmedzhiev, D. *Kam vaprosa za kulta na knyaz Boris-Mihail v srednovekovna Bulgaria*. – *Istoricheski pregled*, 55 (1999), № 3–4, s. 158–176].
- Чешмеджиев 2015 Ч е ш м е д ж и е в, Д. *Иоанн Экзарх*. – В: Православная энциклопедия. Т. 24. Москва, 2015, с. 663–669 [Cheshmedzhiev, D. *Ioann Ekzarh*. – V: *Pravoslavnaia entsiklopediia*. T. 24. Moskva, 2015, s. 663–669].
<https://www.pravenc.ru/text/471567.html>.
- Щепкина 1977 Щ е п к и н а, М. В. *К изучению Изборника 1073 года*. – В: Изборник Святослава 1073 года. Москва, 1977, с. 220–234 [Shchepkina, M. V. *K izucheniiu Izbornika 1073 goda*. – V: *Izbornik Sviatoslava 1073 goda*. Moskva, 1977, s. 220–234].
- Thomson 1986 T h o m s o n, F. *Constantine of Preslav and the Old Bulgarian Translation of the 'Historia ecclesiastica et mystica contemplation' Attributed to Patriarch Germanus of Constantinople*. – *Palaeobulgarica*, 10 (1986), № 1, с. 41–48.
- Vlaevska-Stantcheva 1997 V l a e v s k a - S t a n t c h e v a, A. *La veneratione dei regnanti nelle tradizioni benedettine. A proposito delle fonti di un affresco Veronese*. – In: *Santita, culti, agiografia. Temi e prospettive*. Roma, 1997, p. 213–226.

ON THE QUESTION OF THE IDENTIFICATION OF THE RULER'S IMAGE
IN MANUSCRIPT SIN. 262 FROM THE STATE HISTORICAL MUSEUM IN MOSCOW

(Summary)

The article raises again the question of the identification of the image of the ruler from the famous manuscript GIM, Sin. 262. All opinions regarding this image are considered, incl. some latest. The theses that the depicted is a Russian prince are rejected and the identification of the Bulgarian prince-convert Boris-Mikhail is substantiated.

Keyword: manuscript; prince; miniature; Boris; Preslav; Kyiv; Rostov.

*Dimo Cheshmedzhiev,
„Paisii Hilendarski“ University of Plovdiv
Cyrillo-Methodian Research Centre – Bulgarian Academy of Sciences*